

SZIGETI MOLNÁR Dávid

VALENTINUS RADECIUS AGENDÁJA¹

Legutóbb – 2011-ben a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson – Kovács Sándor, a Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet Egyháztörténeti Tanszékének tanára tartott előadást a 16–18. századi unitárius úrvacsora-felfogásokról.² Előadásának tanulmány változatában és azóta írt „liturgiai” dolgozatában³ Kovács azt tartotta valószínűnek, hogy az úrvacsora teológiája az unitáriusoknál nem volt egységes a kora újkorban, gyakorlata pedig többször változott a századok során. Ezzel mi teljesen egyetértünk, csupán kiegészítésképpen szeretnénk részletesebben bemutatni Valentinus Radecius (Valentin Radecke) agendáskönyvét (RMNy 1725).

Szerzője, Radecius⁴ (+1632) valamikor a 16. század második felében született Danzigban (Gdańsk), ahol a nyolcvanas évekre már egy olyan viszonylag nagyszámú hívőt megmozgató antitrinitárius gyülekezet jött létre, amely az egyházi élet valamennyi külső és intézményes formájának elvetésében a spiritualistákhoz, Krisztus tiszteletének tagadásában pedig a nonadorantista szentháromság-tagadókhoz állt nagyon közel. Ennek ellenére Radecius a nonadorantisták belső ellenfeleinek, a Krisztust isteni tisztelettel illető sociniánusoknak a központjába, Rakówba került, ahol 1603-ban megismerte és vendégül látta későbbi kollégáját, Göcs Pált, aki Kolozsvár elfoglalása után itt talált menedéket, s aki később a kolozsvári német unitárius eklézsiának ajánlotta Radeciust. Így jöhetett végül Kolozsvárra, ahol 1615-ben püspökké, 1622-ben pedig plébánossá választották. E két tiszt együttes viselése végképp megerősítette helyzetét, így az 1620-as évek második felében (rendkívül erős külső és belső nyomás alatt) könnyebben tehetett kísérletet egyháza újjászervezésére. Ekkor kezdtek írni több jegyzőkönyvet, 1626-ban egyházi rendtartást állítottak össze, élete végén pedig úgynevezett „formulákat” írt Radecius a keresztelezésről és az „úri szent vacsoráról”. Előbbiről csupán azért tudunk, mert a *Szüükséges utasítások az egyházi rendszabályokhoz* (1629) című iratban utalnak rá, mégpedig ily módon: „az embereket eme szertartás céljáról ki kell oktatni, miképp ezt tisztelendő Radeckzy püspök ur a keresztelezésről megírt formájában elég helyesen kifejtette.”⁵ A *Szüükséges utasítások* segítségével nemcsak ennek keletkezésének terminus ante quemjét (1629 előtt), hanem agendája keletkezésének terminus post quemjét is meghatározhatjuk.

1 A kutatást az EFOP-3.6.2-16-2017-00007 azonosítószámú, Az intelligens, fenntartható és inkluzív társadalom fejlesztésének aspektusai: társadalmi, technológiai, innovációs háttér a foglalkoztatásban és a digitális gazdaságban című projekt támogatta. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap és Magyarország költségvetése társfinanszírozásában valósul meg.

2 Kovács 2013.

3 Kovács 2017.

4 Radecius életrajza szakirodalommal: MOLNÁR 2015.

5 TÓTH 1922. 39.

Mivel e könyvre a *Szükséges utasításokban* még nem hivatkoztak, 1629 és Radecius halála, 1632 között kellett íródnia.

Ahhoz, hogy e sociniánus hangoltságú és talán önéletrajzi ihletésű munka jelentőségét megérthessük, érdemes hosszabban idézni a már említett 1626-os rendtartás, a *Disciplina Ecclesiastica Radeciana* idevágó dörgedelmeit: „Mivel a vallási szentségeket, tudniillik az úrvacsorát és keresztséget országszerte, sokak panaszára és az egyszerűbb emberek nem kis megbotránkozására, az utóbbi években szinte egészen elhanyagolták, úgy ítéltük, hogy azokat vissza kell állítani és ekléziáinkban gyakorolni kell. Erre legfőbb okaink a következők: 1. Mindkét szentség felől tiszta és világos bizonyoságot és parancsolatot ad a Szentírás. 2. Az isteni kegyelem e próbáit és jeleit Isten népe közt némiképpen már Ábrahám ideje óta használták, nem akarjuk tehát, hogy az egyház ezek híjával legyen. 3. Nem akarjuk, hogy az egy igaz Isten és az ő egyszülött Fia, Jézus Krisztus igaz ismeretének folyása e jelek megszüntetése által a gyengébbek között megszakadjon. 4. Nehogy e szentségek fokozatos elhanyagolása következtében az eszeveszett istentelenség úgy fölburjánozzék, hogy a napnál világosabb igazság ellenére afféléket tanítsanak és állítsanak, mintha az újszövetségi iratoknak, e szentségekkel együtt, csupán az apostolok idejében, vagy utánuk egy század leforgásáig kellett volna érvényben lenniük. 5. A tatároktól, törököktől, zsidóktól, szerencsenektől és más igen sok, az evangéliumnak híjában szenvedő néptől, mint valami biztos jegyeknek, e szentségeknek kell minket megkülönböztetniük, amiként az atyák amaz őskorában is Izrael népét más idegen népektől a körülmetélés jelével különböztették meg. 6. A keresztség az újjászületés fürdője, az úrvacsora Krisztus testével és vérével való közösülés. A keresztség megtart, az úrvacsora az Úr halálának emlékét őrzi. Nem is valószínű, hogy Pál oly szigorúan fenyegette volna meg a korinthusbelieket, ha méltatlanul esznek és isznak az Úr asztaláról, hogyha viszont nem találna és hasznos nem volna a keresztyén embernek azokat méltóképpen venni és használni.”⁶ Teljességgel negligálták tehát a papok e szentségeket, ami azzal függhetett össze, hogy az erdélyi antitrinitarizmus legjelentősebb 16. századi gondolkodói szerint gyakorlásuk adiaphoron: aki akarja, megtartja, aki nem, az következmények nélkül feladhatja őket. Szegedi Edit szerint Radecius is adiaphoronná minősítette a két sákramentumot,⁷ ennek azonban adatok sokasága és maga az agendáskönyv is ellentmond.

E könyv, amely egészen pontosan a *Formula administrandi Coenam Dominicam...* címet viseli, Kovács Sándor szavaival élve: „az egységes unitárius úrvacsoratan megalkotására tett kísérlet” volt,⁸ amelyben Radecius nemcsak a belső (nonadorantisták, szombatosok), hanem a külső ellenfeleitől is elhatárolódott. Nyíltan polemizált a transsubstantiatio, azaz az átlényegülés és így a „bálványimádó” katolikusok ellen, majd az ubiquitas és a reálprezencia tanát támadta, amelyet Luther sosem vont kétségbe, végül pedig Kálvinnal vitatkozott, aki a lelki evést „tanította”. (Zárójelben jegyzem meg, hogy Kálvin maga, aki Lutherrel és Zwinglivel szemben is önálló úrvacsora-tant igyekezett kialakítani, így fogalmazott: „Hamisan hánytorgatják, hogy bármit is tanítunk a lelki evésről, az ellenkezik (mint mondják) a valóságos és tényleges evéssel, holott mi csak a jelenlét módjáról beszélünk. Ami nekik testi, hiszen Krisztust bezárják a kenyérbe, az ne-

6 UZONI FOSZTÓ-KOZMA-KOZMA 2018. 772.

7 SZEGEDI 2011. 296.

8 KOVÁCS 2013. 224.

künk lelki, mert a Lélek titkos ereje a mi Krisztussal való egybekapcsolódásunk köteléke.”⁹) Radecius csak ezek után tért át részletesen a Zwinglitől vett tropikus értelmezésére, mégpedig oly módon, hogy pontosan azokra a szentírási helyekre, empirikus és dogmatikai érvekre hivatkozott, mint a svájci reformátor, annak érdekében, hogy bebizonyítsa, hogy az ‘est’ szó ‘significat’ értelemben is állhat. A *Formula* szövegéből az is kitűnik, hogy a Benito Arias Montanóra, Sebastian Castellióra, Gabriel Bielre, Cornelius Janseniusra, Tomasso de Vio Cajetanra stb. is hivatkozó Radecius főként Zwingli *Commentarius*ából merített, amelyet Tüdős István és Pruzsinszky Pál *Commentarius vagyis az igaz és a hamis vallás magyarázata* címmel fordítottak magyarra.¹⁰ Az ezzel való összevetés után talán azt sem érdekeltlen hangsúlyozni, hogy Radeciusnál az úrvacsorai elemek mint jelek nem egyszerűen a megváltásra és az üdvösségre mutatnak rá, mint Zwinglinél, hanem arra a szeretetre, amelyekből ezek következnek.

Ami azonban a liturgiai részleteket illeti, a *Formula* „nem ad különösebb eligazítást.”¹¹ Legfeljebb olyasmiket tudunk meg belőle, hogy a ceremónia végbevitelét után „az Úristen’ jótéteményeiért mondandó dicséretekkel és hálaadásokkal” hirdetik Jézus halálát, vagy hogy a hívek maguk isznak a pohárból. A konferencián feltett kérdésre, miszerint az unitáriusok az úrvacsora alatt vagy úgy általában térdepeltek-e (mint egyes ellenfeleik állítják róluk), kétkedő választ adtam. Bevallom, akkor (pozitív, unitárius forrásból származó adat híján) egyből az egyik legnagyobb jelentőségű antitrinitárius antológia, a *De falsa et vera unius Dei ... cognitione* (1568) idevágó sorai jutottak eszembe: „A mise megtisztítását az énekkel kezdtük, s eltöröltük a trombita és orgona melletti éneklést. Azután helyreállítottuk a két szín alatti kiszolgáltatást, utoljára az oltárokat, ornátusokat, kovásztalan kenyeret, *térdepléseket* és az átlényegülést töröltük el.”¹² (Kiemelés tőlem: Sz. M. D.) Akkor még nem ismertem azt az 1666. december 18-i számadást, miszerint „Régeni Asztalos János uram csinált az kis templumban két gyontáros ‘gyantás viaszos festékekkel festett’ fekete táblákat. Item ‘éppen így’ az prédikáló székben forgó pántra csinált egy széket maga fájából. Item ugyanoda csinált *egy térdeplő széket* is. Item egy gyámol ‘támasztó’ rudat is az prédikáló székre. Item csinált egy ajtót is reá. Ez öt rendbeli munkájától fizettünk fl. 2 d. 10.”¹³ (Kiemelés tőlem: Sz. M. D.) A térdeplés tehát – legalábbis Kolozsváron – nem lehetett szokatlan gyakorlat, ám azt sűrű homály fedi, hogy mikor (a liturgia mely részei alatt) és pontosan kik ereszkedtek térdre a templomban.

A befejezés felé közeledve leginkább azt hangsúlyoznám, hogy Radecius agendájának története nem sikertörténet. Amint megjelent (1638), terjesztésétől eltiltotta a fejedelem az unitáriusokat: „de coena Domini religiónk szerént való traktátust kinyomtatattván, mikor az püspök akkorbéli fejedelmünknek három exemplárt ‘példányt’ prezentált volna, könyörögván azon önagyságának, hogy kibocsátani engedné, nemhogy megengedte volna önagysága, de inkább az

9 KÁLVIN 2014. 449.

10 ZWINGLI 1905.

11 KOVÁCS 2013. 224.

12 PÉTER 2002. 117.

13 A’ Kolozsvári Unitaria Eklézia’ egyházfiainak számadásai a’ piaci nagytemplom körül lévő boltok, fakamarák és harangozás’ jövedelmeiről 1655-től 1676-ig. B. 218. Lelőhely: Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyházközség Levéltára. Jelzet nélkül.

fejérvári káptalonokat hivatván sub poena notae infidelitatis 'hűtlenség vádja alatt' megtiltotta, hogy ki ne bocsáttassék az az traktátus".¹⁴ Azt is tudjuk, hogy ugyanebben az évben a *Formula* példányait elkobozták, „minthogy vagynak még valami contrarietasok az könyvben”.¹⁵ Nyilván mindez közrejátszott abban, hogy a *Formula* ma valódi ritkaságnak számít, a *Régi magyarországi nyomtatványok* harmadik kötete mindössze két példányát veszi számba. Nem ad azonban teljes képet, ugyanis a kiadvány az Erdélyi Unitárius Egyház Nagykönyvtárában is megtalálható. Létezik magyar fordítása is, ez szisztematikus kutatások során került a kezembe. E fordítás, amelyet Vargyasi Máté Elek unitárius lelkész készített, ma két példányban áll rendelkezésünkre. Az autográf a Lucian Blaga Központi Egyetemi Könyvtárban (jelzete: Mss. 831), egy másolat (Körmöczi Jánosé) pedig a Kolozsvár-Belvárosi Unitárius Egyházközség Levéltárában lelhető fel (jelzete: K. i. 14).

Mindezt figyelembe véve már nem nagyon lepődhetünk meg azon, hogy 1638-ban, amikor az úgynevezett dési komplanációban, azaz egyezésben az unitárius hitelveket erőszakosan korlátozták, nem az agenda, hanem az egyházi rendtartás szerint szabták meg a szentháromság-tagadóknak, hogy hogyan is kell a szentségeket kiszolgáltatniuk. Ekkor elrendelték azt is, hogy „[a]z Úrvacsorában az pohár az communicánsoknak 'úrvacsorát vevő személyeknek' kezében adattassék, magok igyanak belőle, mint az Unitária magyar eklézsiában.”¹⁶ Ez egyébként nagy valószínűséggel a szászok ellen irányulhatott, akiknek egyik papjáról feljegyezték, hogy „bevezette, hogy a románok módjára maga tartsa kezében a kelyhet, és babonás szavakat mondatott az úrvacsorát felvevőkkel.”¹⁷

Arra, hogy a komplanáció egységesítette-e az unitárius egyház dogmatikáját és liturgiáját, nemleges választ kell adnunk. Ahogy Keserű Gizella fogalmaz: „a felszínen elfogadott változást most sem követte igazi belső átalakulás.”¹⁸ Mi sem bizonyítja ezt jobban (hogy a témához illő példát hozzak), mint az 1641. évi generális szinódus határozata, miszerint „[a]z mely prédikátorok az Úr vacsorájával nem élnek, úgy büntetessenek, mint Nicolaus Hari fl. 12; az mesterek fél annyival. NB.”¹⁹

14 A fejedelem rezolúciójára az unit. vallásán levők replikája terhelhetéseik előadásával...
Lelőhely: Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára. Jelzete: RegA [96] G. 15.

15 SZILÁGYI 1884. 201–202.

16 KÉNOSI TÓZSÉR–UZONI FOSZTÓ 2009. 504.

17 KÉNOSI TÓZSÉR–UZONI FOSZTÓ 2009. 504.

18 KESERŰ 2007, 447.

19 Prot. Generale Consistorium. 1629. évtől 1736-ig terjedő jegyzőkönyv. 25. Lelőhelye: A Magyar Unitárius Egyház Kolozsvári Gyűjtőlevéltára. Jelzet nélkül.

Irodalom

KÁLVIN János

2014 *Institutio Christianae Religionis. A keresztyén vallás rendszere 1559.* Református Egyházi Könyvtár. Új folyam 7/2. A Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója, Budapest.

KÉNOSI Tózsér János–UZONI FOSZTÓ István

2009 *Az Erdélyi Unitárius Egyház története II. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/2.* Erdélyi Unitárius Egyház, Kolozsvár.

KESERŰ Gizella

2007 Az erdélyi unitárius egyház megkésett konfesszionalizálódása és a lengyel testvérek a 17. század elején. In: JANKOVICS József (főszerk.) *„Nem súlyyod az emberiség”... Album amicorum Szörényi László LX. születésnapjára.* MTA Irodalomtudományi Intézet, Budapest, 429–449.

KOVÁCS Sándor

2013 Unitárius felfogások az úri szent vacsoráról a 16–18. században. Bevezetések és források. In: GÁBOR Csilla, KORONDY Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. Tamás (szerk.) *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép- és kora újkorban.* Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár, 214–240.

KOVÁCS Sándor

2017 Az egységesítés „göröngyös útjain”. Adalékok az unitárius istentiszteleti rend 16–19. századi történetéhez. In: KOLUMBÁN Vilmos József (szerk.) *Non videri, sed esse. Tanulmányok a 60 éves Buzogány Dezső tiszteletére.* Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek 22. Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár, 28–43.

MOLNÁR Dávid

2015 Valentin Radecke. *Keresztény Magvető 121.* 22–39.

PÉTER Lajos (szerk.)

2002 *Két könyv az Egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről.* Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2. Unitárius Egyház, 2002.

SZEGEDI Edit

2011 Valentinus Radecius és az egyházi hagyomány legitimitása. *Keresztény Magvető 117.* 287–296.

SZILÁGYI Sándor (szerk.)

1884 *Erdélyi országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel.* Magyar Történelmi Emlékek. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó-Hivatala, Budapest.

TÓTH György (szerk.)

1922 *Az unitárius egyház rendszabályai 1626–1850.* Az Unitárius Egyház Törvényeinek Gyűjteménye III. „Minerva” Irodalmi és Nyomdai Műintézet Részvénytársaság, Cluj–Kolozsvár.

UZONI FOSZTÓ István–KOZMA Mihály–KOZMA János

2018 *Az Erdélyi Unitárius Egyház története III/I.* Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 4/3/1. Magyar Unitárius Egyház, Magyar Unitárius Egyház Magyarországi Egyházkerülete, Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, Kolozsvár.

ZWINGLI, Ulrik

1905 *Commentarius vagyis az igaz és a hamis vallás magyarázata.* A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság Kiadványai. Hornyánszky Viktor Cs. és Kir. Udvari Könyvnyomdája, Budapest.